

Grzybowo pod Wrześnią – potężny gród wczesnopiastowski

Zofia Kurnatowska

Instytut Archeologii i Etnologii, Polska Akademia Nauk, Oddział w Poznaniu
e-mail: zofia.kurnatowska@gmail.com

Abstract: History of archaeological studies of the Early Medieval stronghold in Grzybowo, near Września in Central Great Poland has been presented and its role in the process of early Polish state formation has been discussed. The great size of the stronghold, its location in the settlement network of the Piast monarchy, the lack of open settlements in its vicinity, may suggest its special role, mainly as a military center.

Key words: Early Medieval period, stronghold settlement, Grzybowo, Central Great Poland

Okazałe, doskonale zachowane grodzisko w Grzybowie – Rabieźcach, niedaleko Wrześni, jedno z największych w Wielkopolsce, nie zostało uwiecznione na kartach historii. Odnotowano je dopiero w XIX-wiecznych i XX-wiecznych inwentarzach grodzisk. W 1878 r. niewielkie wykopaliska na grodzisku przeprowadził Wilhelm Schwartz, a po nim zainteresował się tym obiektem dopiero w latach międzywojennych gimnazjalista, Olgierd Brzeski, i wyniki swych pierwszych „badań archeologicznych” opublikował w czasopiśmie „Z otchłani wieków” (1938). W czasach badań nad początkami państwa polskiego obiekt ten, nieodnotowany w źródłach pisanych, nie został włączony do planu badawczego. W latach późniejszych w ramach weryfikacji grodzisk wielkopolskich obiekt został pomierzony i sporządzono dokładny plan warstwicowy (1984 r.). A do podjęcia planowych prac wykopaliskowych przyczynił się dopiero w końcu lat 80. XX w. dr Olgierd Brzeski, który dorobiwszy się po wojnie na Zachodzie majątku, przybył do Polski z zamiarem kontynuowania swych młodzieńczych wykopalisk na grodzisku w Grzybowie, które zamierzał osobiście finansować. Założona przez niego Fundacja Brzeskich (1991) jako jeden z głównych celów miała wspieranie finansowe badań wykopaliskowych w Grzybowie. Fundacja została afiliowana przy Poznańskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk, które też objęło patronat i pieczę merytoryczną nad badaniami w Grzybowie.

Dr Brzeski osobiście uczestniczył w pracach badawczych. W pierwszym sezonie (1988 r.) przeprowadzono tygodniowe badania wiertnicze celem uzy-

skania wstępnej orientacji w stratygrafii obiektu. Wykazały one, że mamy do czynienia z obiektem bardziej skomplikowanym, niż się spodziewano, co w pełni potwierdziło się w miarę postępu prac, które trwały długie lata i do dziś nie dały odpowiedzi na wiele zagadnień. Badaniami w terenie kierował mgr Mariusz Tuszyński z Torunia, który jest autorem planu warstwicowego oraz autorem bądź współautorem pierwszych sprawozdań i ujęć podsumowujących.

Utrudnieniem pierwszych lat badań było wykonywanie gospodarcze wnętrza grodziska przez miejscowy PGR – właściciela obiektu. Dopiero w 1997 r. grodzisko zostało zakupione przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy i utworzono związaną organizacyjnie z muzeum Pracownię – Gród w Grzybowie. W 2003 r. zabezpieczono również teren otaczający grodzisko, gdzie w najbliższym sąsiedztwie znajduje się sprzężona z grodem osada produkcyjna.

Prace wykopaliskowe na grodzisku grzybowski, prawie dwudziestoletnie, pozwalają na pewne ustalenia zarówno szczegółowe, jak i odnoszące się do szerszej problematyki tego tak ważnego okresu dziejów Polski. Czas funkcjonowania grodu mieści się bowiem w całości w okresie wczesnopiastowskim (X–początek XI w.). Trzeba było zatem zadać sobie pytanie, jak to się stało, że tak znaczny gród, wzniesiony ogromnym nakładem pracy, miał tak krótki żywot. Dotychczasowe badania rzucają nieco światła na to zagadnienie.

Gród grzybowski usytuowano nad rzeką Strugą, zwaną też Rudak, i ta druga nazwa znajduje pełne

uzasadnienie, bowiem okolica jest bogata w rudę darniową, a u stóp grodu funkcjonowała osada, m.in. wytwarzająca żelazo. Rzeka uchodziła do Warty w niewielkiej odległości od ważnego wczesnopiastowskiego grodu w Łądzie i w ten sposób wchodziła w system rozwiniętych w tej części Wielkopolski lokalnych połączeń wodnych, mających niewątpliwie duże znaczenie we wczesnym średniowieczu. Rzeką Strugą można było dopłynąć do Warty, pełniącej nie tylko funkcję wielkiej arterii umożliwiającej komunikację dalekosiężną z północnego zachodu na południowy wschód, ale także poprzez sieć dopływów z ziemi gnieźnieńskiej, łączącej różne regiony leżące w jej wnętrzu. Płynąc zaś w górę rzeki Strugi, można było się dostać w pobliże Gniezna.

Od zachodu i częściowo od północy i południa otaczały grodzisko podmokłe łąki. Obecne wejście na teren grodziska od zachodu zostało przekopane najpewniej w XIX w. dla ułatwienia gospodarczej eksploatacji jego wnętrza. Zniesiony wówczas fragment wału uzupełniono w ostatnich latach partią o charakterze muzealnym. Natomiast pierwotne wejście do grodu było od strony wschodniej, gdzie teren był suchszy i nieco wyżej położony. Tam też zachowało się zakłębienie w wale – pozostałość dawnej bramy. Wewnątrz grodziska, w partii północno-wschodniej, znajduje się niewielki stawek – oczko wodne – o powierzchni około 3 arów. Badania wykazały, że pierwotnie był to spory odkryty zbiornik wodny. Otaczający obecnie grodzisko rów, połączony ze Strugą, został wykopany dopiero w 1935 r. Łączy się on z małym stawkiem przylegającym do grodziska od południa, a będącym pozostałością większego jeziora. W 1935 r. zasadzono ponadto w okolicy niewielki zagajnik. Badania wykopaliskowe uzupełniano badaniami elektrooporowymi i wiertniczymi, a dobrze zachowane drewno, zwłaszcza z konstrukcji wałowych, było badane dendrochronologicznie.

Dotychczasowe wielokierunkowe badania pozwalają podjąć wciąż jeszcze wstępną próbę przedstawienia początków i przekształceń grodu w Grzybowie. Najpierw był to gródek niewielki o średnicy około 80 m (średnica wnętrza – ok. 30 m), wzniesiony na suchszej owalnej „wysypce” otoczonej podmokłym terenem. Podstawa wałów mogła sięgać 17, maksymalnie 25 m. Wał zbudowano głównie z drewna dębowego, uzupełnianego jesionem. Drewno pozyskiwano z wieloletnich nawet drzew dębowych i takie grube bale rozszczepiano następnie klinami na belki o przekroju trójkątnym, co świadczy, że w okolicy istniały wówczas jeszcze dziewicze lasy. Pierwszy gród w Grzybowie pobudowano między latami 918/22 a 930/35, jak wynika z datowań dendrochronologicznych. Wnętrze i zabudowa grodu starszego nie zostały dotąd lepiej rozpoznane.

Duży gród, którego pozostałości widoczne są dziś w terenie, wzniesiono niewiele później. Analizy den-

drochronologiczne wykazały dość istotną rozpiętość datowań, ale z uwagi na dobre zachowanie drewna trzeba przyjąć możliwość zastosowania drewna rozbiórkowego. Do budowy tego potężnego grodu przystąpiono najpóźniej około 940 r. Nie można wykluczyć, że pierwotnie było to, przynajmniej przez jakiś czas, założenie dwuczęściowe. Wał dużego grodu, zbudowany w konstrukcji rusztowej umacnianej hakami, miał u podstawy 27 m. Pod ostatnim stosem od strony zewnętrznej uchwycono ślady tzw. ofiary zakładzinowej w postaci rozgniecionej naczyń. Zapewne również charakter ofiary zakładzinowej miał znaleziony w XIX w. w trakcie rozwożenia wału od strony zachodniej skarb srebrny, niestety niezachowany w zbiorach. Udało się jednak znaleźć za pomocą wykrywacza metalu pozostałości tego skarbu w ziemi rozplanowanej we wnętrzu grodziska. Odszukano około 700 fragmentów monet, prawie wyłącznie dirhemów z czasu od VIII w. do 954 r., oraz około 150 ułamków ozdób srebrnych. Wyróżniono też fragmenty monet zachodnioeuropejskich, które wraz z dirhemami pozwalają datować ukrycie skarbu na lata 60. X w.

Uzyskano pewne informacje na temat wschodniej bramy grodowej. Na przedpolu bramy od wnętrza grodziska uchwycono pozostałości kilkupoziomowego bruku o szerokości do 2 m, którym wyłożono drogę w okolicach bramy. Po obu jej stronach odkryto fragment nieregularnego murku równoległego do biegu wału, a wśród przepalonych polepy i zwęglonego drewna znaleziono m.in. duży grot oszczepu. Być może była to pozostałość podwalin wieży flankującej wejście do grodu od wnętrza. Informacje na temat zabudowy wnętrza dużego grodu z uwagi na jego znaczne rozmiary są na razie zbyt ułamkowe, by pokusić się o określenie jego rozplanowania.

Najmłodszy horyzont zabudowy grodu grzybowski, przypadający zapewne na początek XI w., to odkryty fragmentarycznie w partii północno-zachodniej duży obiekt o charakterze produkcyjnym – prawdopodobnie pozostałość kuźni – który nawarstwił się na znielowaną częściowo wewnętrzną partię wału.

Niespełna 20 sezonów badawczych grodziska w Grzybowie przyniosło znaczną liczbę materiałów ruchomych. Obok licznych znalezisk wiążących się z życiem codziennym mieszkańców odnaleziono też szereg przedmiotów wskazujących na uprawianie w grodzie rękodziela, m.in. złotnictwa i odlewnictwa metali kolorowych. Ze schyłkowym okresem funkcjonowania grodu można łączyć kuźnię. Szereg znalezisk (elementy uzbrojenia, monety, ozdoby, sprzączki i okucia do pasa, w tym jedno pozłacane, starannie wykonane grzebienie z poroża, zdobione okucia szkatulek, pionki do gry i in.) wskazuje wyraźnie na wysoki status społeczny mieszkańców grodu.

Badania grodziska w Grzybowie przyniosły ważne uzupełnienie do problematyki formowania się państwa polskiego. Gród ten, o znacznych rozmiarach,

zwłaszcza po rozbudowie, wzniesiony w pierwszej połowie X w., usytuowany nad rzeką Strugą połączoną z systemem wodnym dorzecza Warty w tej części Wielkopolski, wpisuje się w sieć wczesnopiastowskich grodów obszaru centralnego państwa wczesnopiastowskiego. Mieszkańcy grodu należeli w znacznej części do najwyższej ówczesnej elity społecznej. Z uwagi na niektóre wyjątkowe znaleziska (np. okazały pierścień) nie można wykluczyć obecności wśród mieszkańców grodu przybyszów z dalszych krain, może ze Skandynawii. Do grodu docierali wędrowni rzemieślnicy, np. złotnicy, grzebiennicy, ale także garncarze, bowiem ceramika wskazuje wyraźnie na wzorce z Pomorza Zachodniego. Niektóre zabytki wykonane z poroża mają naddunajski rodowód. W znaleziskach z Grzybowa zyskaliśmy zatem materialne ślady różnokierunkowych impulsów wykorzystywanych przy formowaniu się ówczesnej kultury elitarnej, a zarazem kierunków, skąd napływały wzorce niezbędne do budowy państwa.

Z kolei usytuowanie grodu na szlaku między Gieczem, domniemaną siedzibą rodu Piastów, a Gnieznem, ośrodkiem ideologicznym budowanego państwa gnieźnieńskiego, sugeruje, że mogło to być miejsce, gdzie Piastowie koncentrowali siły społeczne (elita otaczająca księcia) i militarne w trakcie przejmowania przez nich władzy zwierzchniej nad ziemią gnieźnieńską, a szczególnie przed ostatecznym opanowaniem Gniezna, gdzie znajdował się ważny ówczesny ośrodek kultowy. To by tłumaczyło krótkotrwałe istnienie grodu, bowiem po opanowaniu Gniezna gród grzybowski nie był już tak konieczny w dalszej budowie państwa. Nie otoczono go bogatszym osadnictwem, jak to ma miejsce w przypadku pozostałych grodów centralnych, nie powstał tam żaden ośrodek kościelny, nie mamy w pobliżu cmentarza z grobami wojów piastowskich. Niewątpliwie zatem gród w Grzybowie nie przetrwał kryzysu I państwa piastowskiego w latach 30. XI w.

W każdym razie po połowie XI w. brak już śladów osadnictwa w obrębie grodziska. Było ono jedynie, jako wyraźny punkt w terenie otoczony dość potęż-

nym obwałowaniem, wykorzystywane okazjonalnie, np. w okresie wojen szwedzkich w XVII w., czego dowodzą znajduwane tam kule ołowiane, żelazne i kamienne, a także monety z XVII w.

Nie była to jednak ostatnia „wojskowa” okoliczność wykorzystania walorów obronnych grodziska. W archiwum Muzeum Archeologicznego zachowała się wiadomość, że w 1811 r. obozował tam oddział armii francuskiej. A w czasach nam współczesnych teren grodziska był uprawiany. Bogate w próchnicę i fosfor warstwy kulturowe gwarantowały dobre plony. Obecnie, znalazłszy się od 1997 r. w strukturze organizacyjnej Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, grodzisko w Grzybowie jest otoczone należyłą opieką i będzie w dalszym ciągu ważnym elementem historycznego krajobrazu Wielkopolski.

Literatura

- Brzeski O., Kurnatowska Z., Tuszyński M., 2000. Dziesięciolecie badań wykopaliskowych grodziska w Grzybowie, gm. Września, byłe woj. poznańskie. Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne, 5: 57–72.
- Kurnatowska Z., 2000. Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego. W: H. Samsowicz (red.), Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy. Kraków, s. 99–117.
- Kurnatowska Z., Tuszyński M., 2003. Gród wczesnopiastowski w Grzybowie pod Wrześnią. W: M. Brzostowicz (red.), Archeologia powiatu wrzesińskiego. Poznań–Września, s. 163–185.
- Kurnatowska Z., Tuszyński M., 2009. Grzybowo pod Wrześnią. Wczesnopiastowski gród na szlaku z Giecza do Gniezna. W: Custodia Memoriae. Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy. XL lat istnienia (1969–2009). Lednica, s. 141–155.
- Tuszyński M., 2004. Spotkania z archeologią. Spotkanie I. Grzybowo 1988–2003. Toruń.